

SZEMANTIKAI VIZSGÁLAT NYELVFÖLDRAJZI ÉS TÖRTÉNETI TANULSÁGOKKAL

TERBE ÉRIKA

1. A nyelvföldrajzi adatok vizsgálata során nemcsak a mai nyelv állapotára, hanem a múltban zajlott változásokra is vonhatunk le következtetéseket. Nyelvészeti közhelynek számít már az a megállapítás, hogy a nyelv szinkroniája magában hordja diakroniáját. Múlt és jelen kapcsolatát Benkő Loránd így fogalmazza meg: „Az összefüggő jelenségkörbe tartozó, de területileg több-kevesebb különbséget mutató mai nyelvi formák minden esetben történeti [...] fejlődési sorokba állíthatók, általuk tehát megrajzolható a kérdéses jelenség fejlődésének számos mozzanata. Az a módszer, amellyel a nyelvföldrajz tényeit történeti irányulással fogjuk vallatóra, kimondottan összehasonlító módszer: a nyelvterület különböző részein élő nyelvi rendszereket, illetőleg nyelvi jelenségeket vetjük általa egybe, diakrón síkra váltva, kronológiai rendbe állítva a szinkrón jelleggel egymás mellett élő nyelvi tényeket” (Benkő 1967: 29).

2. A nyelvföldrajzi vizsgálódások újfajta módját teszi lehetővé az 1995-től megjelenő Romániai magyar nyelvjárások atlasza. A kolozsvári nyelvészek – 1959-től már csak Murádin László – 1957 és 1967 között folytatott gyűjtését tartalmazza a sorozat (jelenleg a VIII. kötet kiadási munkálatai folynak az OTKA 037381 számú pályázatának támogatásával). Az RMNyA. 136 kutatóhelyen végzett több mint 3300 tétel egybegyűjtött és rendszerezett adatközlését joggal tekinthetjük a Magyar nyelvjárások atlaszát kiegészítő, azzal összhangban lévő kutatásnak. A gyűjtést előkészítő nyelvészek tudatosan úgy állították össze a kötetet, hogy összevethető legyen más atlaszokkal is. Így a kérdések közé felvették az MNyA., a csángó és a székely kérdőfüzet anyagát, valamint kiegészítették az erdélyi nyelvjárásokra jellemző hang- és alaktani kérdésekkel. Másrészt szükségesnek tartották, hogy a gazdagon összeállított nyelvtani anyag mellett a szókincs köréből származó kérdések kerüljenek túlsúlyba, így a kettő közötti arány a kérdőfüzetben a szókészleti kérdések javára 1 : 4, sőt 1 : 5 legyen. A szóanyag összeválogatásakor 11 kérdés csoportot állítottak össze úgy, hogy a nyelvtani kérdésanyag nagy része is a népi élet különböző fogalomkörébe iktatva természetszerű összefüggésben jelentkezzen (RMNyA. 1995: 7).

A tizenegy kötetnyi anyag hatodik kötete jelent meg 2001-ben, így természetesen nem készülhet még teljes körű elemzés. Azonban már elég bőséges az anyag részrendszerek vizsgálatához, a tematikus sorba rendezett térképlapok érdekes összehasonlításokat tesznek lehetővé.

3. Az V. kötet lapozgatása során egy ilyen összefüggő kérdéssorra, részrendszerre lettem figyelmes. Az 1280. és 1305. sorszám közé eső egymást követő címszavak a másodlagos emberi tulajdonságok fogalmi körének szóföldrajzi megoszlását mutatják be. A huszonhárom térképlapból álló sorozat tagjai közt jelentős eltérés mu-

tatkozik a megnevezendő fogalom lexikai tagoltsága tekintetében. A *válogató*s, *gyáva*, *bátor*, *kétszínű*, *irigy*, *fösvény*, *részeg*, *részeges*, *habari*, *pletykás*, *büszke* és a *serény* esetében meglehetősen egységes képet mutat a térkép, míg a *falánk*, *kákabelű*, *nyalakodó*, *izgága*, *haragos*, *makacs*, *kényes*, *kacérkodó*, *felületes*, *szófukar* és a *csúfszájú* címszavaknál pedig igen erős variabilitást tapasztalhatunk. Előadásomban a nagyfokú változatosság egynémely okára szeretnék rávilágítani.

4. Az egységesebb képet mutató címszavak esetében a beszélőközösség számára lényeges jelenségekről van szó, fogalmi kódolásuk ismert. A másik csoport elemei is fontos fogalmakra vonatkoznak, de lexikalizálásuk mégsem ad általánosan elfogadott, önálló szót a beszélők számára.

A térképlapok címszava általában a fogalom köznyelvi megfelelője, ami természetesen nem jelenti a lexéma tájnyelvi elsőségét, kizárólagosságát. A nagyatlasz esetében például a szóföldrajzi, lexikai jellegű kérdéseknél csak tájékoztató jellegűek, jelzői a vizsgált fogalomnak. A dolog természetéből adódóan a hozzájuk kapcsolódó kérdés az irányadó, a fogalmat a címszó gyakran nem is határozza meg egyértelműen (Deme–Imre 1975: 101–3). A vizsgált térképlapok esetében például a *kacérkodó* címszó 1, a *szófukar* 4, a *felületes* 6, a *falánk* 7, az *izgága* 10, a *haragos* 12, a *kákabelű* 15 kutatóponton jelent meg a 136-ból.

Az elmondottakból következik, hogy különösen nagy figyelmet kell fordítani a kérdések egzakt megfogalmazására. A „Milyen a ...” kezdetű kérdéseket megvizsgálva és a kapott adatokat összevetve kiderül, hogy nem minden esetben sikerült pontosan körülhatárolni a viselkedést, tulajdonságot, illetve a válaszadó nem mindig azt értette a kérdésen, mint amire a kutató számított. Így például a *kákabelű* esetében [Milyen az a gyerek, aki nagyon keveset eszik?] a válaszok egy része a kicsi étkezésre, másik fele a soványságra vonatkozott. A *haragos*-nál a kapott válaszok [Milyen ember az, aki hirtelen megharagszik, felfortyan?] a haragvás okára is utalnak (*sértődős*, *durcás*, *veszeke-dős*, *bosszús* stb.). A *kényes* kérdése pedig már megfogalmazásában is előrevetíti a kétirányú válaszokat [Milyen az a gyermek, aki mindig kedvetlen és minden semmisé-gért siránkozik?]. A pontatlanul megfogalmazott kérdések is hozzájárulnak a tagoltabb kép kialakulásához.

A gyűjtéstechnika vélt vagy valós hiányosságai mellett lényegesen nagyobb súlyúak a fogalomkörök táji lexikai tagolódásából adódó mennyiségi különbségek. A területi tagoltságot befolyásolhatja a fogalomnak a megnevezési rendszerben betöltött helye. Mint tudjuk, az alapfogalmak tagolatlanok, viszont a részrendszerek elnevezései már nagyobb változatosságot mutatnak. A másodlagos emberi tulajdonságok közül azoknál, amelyek kérdőmondatokkal egyértelműen meghatározható viselkedéseket jelölnek, minimális tagoltságot tapasztalunk. Ezek talán az emberi tulajdonságokat jelentő szavak mezőösszefüggéseiben belül a hierarchia magasabb fokán állnak. Ez nyilván összefügg azzal az általános alapelvvel, amely szerint a mindennapi életünkben szerepet játszó fogalmak megnevezési rendszerei kevésbé vannak tagolva – jelen esetben a gyávaság, bátorság, irigység stb. általánosabb, könnyebben meghatározható tulajdonságok, jobban definiálható viselkedési formák, az emberi közösségekben mindig is előfordultak. Ehhez képest a *falánk*, *kákabelű*, *nyalakodó*, a *makacs*, *haragos*, *izgága* vagy a *kacérkodó*, *szófukar*, *csúfszájú* tulajdonságok már nem ilyen általános érvényűek; egyedi, alkalmi viselkedési formák. A hétköznapi életben kevésbé fontos, ke-

véssé ismert fogalmakra nem mindig foglalódott le önálló szó, esetlegesebb a szóhasználat, vagy a meglévő tautonimák nem általános érvényűek.

A szóstatistika is ezt támasztja alá:

(összadat száma; ebből hapax; a megnyilatkozó kutatópontok számához képest a hapaxok aránya; nincs adat)

címszó	adat	hapax	%	Ø adat
<i>kényes</i>	56	24	19	7
<i>kákabelű</i>	52	38	29	5
<i>haragos</i>	46	34	26	4
<i>csúfszájú</i>	41	24	19	7
<i>kacérkodó</i>	38	25	19	4
<i>szófukar</i>	36	24	18	3
<i>felületes</i>	35	17	14	17
<i>izgága</i>	29	15	11	0
<i>makacs</i>	26	19	14	2
<i>nyalakodó</i>	26	15	11	0
<i>falánk</i>	25	14	10	1

A kutatópontok szerinti megoszlásból is érdekes következtetéseket lehet levonni. A 136 településből mindössze 15 olyan hely akadt, ahol mindig közöltek adatot, és ezek nem egyedi szóhasználatot tükröztek. Ahonnan a legtöbbször nem kaptak választ: Misztótfalu (B: 5) 5, Székelyvarság (M: 7) 3, és 2-2 alkalommal Gencs (B: 3), Miriszló (K: 4), Szabéd (L: 3) és Székelyzsombor (T: 6). A legtöbb hapax a csángóföldi Szabófalváról (H: 1) érkezett, a 11 kérdésből 9 esetében. De kiugróan magas számot találunk a következő helyeken is: a mezőségi Ördögösfüzes (F: 6) 7, a Temes melletti Szapáryfalva (P: 1) 6, a szintén mezőségi Baca (F: 1) és Magyaroszvát (L: 1), a székelyföldi Apáca (T: 14), valamint a csángó Bogdánfalva (N: 1) és Diószeg (U: 8) településeken pedig 5 alkalommal. A kirívóan magas gyakoriság adódhat természetesen az adatközlők egyéni adottságaiból, ismereteiből is, azonban tendenciaszerűen megállapítható, hogy a Szilágyságban, a Mezőségben, Erdély középső részein, valamint a csángó területen a szóban forgó 11 fogalomra igen gyakran egyszerű szóhasználattal felelnek.

5. Az általános szemantikai okok mellett azonban a valódi magyarázatot magukban a fogalmakban kell keresnünk. Azt, hogy a kérdésekre érkező tautonimák, szinonimák milyen mezőösszefüggésben állnak, milyen szemantikai érintkezés rendeli őket egy fogalomkörhöz, csak mikrofilológiai vizsgálattal lehet egyértelműen meghatározni. A jelen keretek között nem elemezhetek minden térképlapot részletesen, egyébként is úgy gondolom, ez inkább írásbeli értekezés tárgya lehetne, csupán néhány példát szeretnék bemutatni ízelítőül.

A közelebbiről vizsgált címszavak közül egyedül a *falánk* esetében van lehetőség az egész nyelvterületre kiterjedő vizsgálatot folytatni. A többi címszót nem tartalmazza sem az MNyA., sem a Szilágysági, sem pedig más regionális nyelvatlasz. Élve a kínálkozó alkalommal, érdemes közelebbiről megnézni ezt a térképlapot. A „Milyen az, aki

mindig enni kíván, és sosem elég neki az étel? Milyen az, aki mindent felfal?” kérdésekre érkező válszok mind a ’nagyétkű ember’ jelentéskörben mozognak. A címszóként szereplő *falánk*-ról tudjuk, hogy nyelvújítási szó, tájszóként került a köznyelvbe. Szóföldrajzi megjelenése az egész nyelvterületen roppant szerény. Elszórtan egy-egy helyen felbukkan, de jól érzékelhetően nem ez a fogalom elfogadott megnevezése. Sokkal elterjedtebb a *bélpoklos* lexéma. A kifejezés eredetileg a leprások elnevezése volt. Az összetett szó kialakulásmódja nincs minden részletében feltárva, a szótárakban található magyarázat nem megnyugtató. Ismereteink szerint a *poklos* utótag a régiségben ’leprás’ jelentésű volt, a *bél*- és *bőr*- előtagú összetételek egymástól függetlenül keletkeztek, hasonló tünetű betegségek elnevezéseként. A lepra eltűnésével a *bélpoklos* korábbi jelentése elhalványult, pontosabban a *bél* és a vele kapcsolatos nagyétkűség képzete került előtérbe. Tájszótáraink tanúsága szerint a népnyelvben a lexéma már régebben is a nagyevő, feneketlen gyomrú emberre vonatkozott, és *pokolbélű* alakban is előfordult. Az egész nyelvterületen ismerhették, hiszen például a Dunántúlon a nyugati, az északi, és a déli részeken is előfordul, többnyire a *telhetetlen*, *nagyétkű* szinonimájaként. Ugyancsak megvan a palóc területeken, valamint a Duna mentén is. De találunk adatot az ország középső részén, valamint Bácskában, a Kárpátalján és természetesen az erdélyi területeken is. Érdekes, hogy a Mezőségen, a Maros mellett, a Küüllők mentén és a Királyföldön sokkal ritkábban bukkan fel, de az Olt menti székely településeken egészen le Sepsiköröspatakig (T: 16), sőt még délebbre, Bikfalváig (T: 19) és Zágónig (U: 7) nyomon követhetjük. Jelen van a Csángóföldön is, Diószegről (U: 8) tudjuk adatolni.

Noha a lexéma az egész nyelvterületen megtalálható, mégsem tekinthetjük a fogalom kizárólagos megnevezésének. Az adatok nyelvi és térbeli megoszlását a nagyatlaszon nyomon tudjuk követni. Azt kell látnunk, hogy bár nagyon sok helyen használják a kifejezést, de szinte mindig találunk mellette szinonimákat. A korábban már említett *nagyétkű*, *telhetetlen* mellett a *mohó*, az *éhenkórász*, a *nagygyomrú*, a *nagybelű*, az *étlen*, az *éhenkórász* stb. társaságában fordulnak elő. A romániai atlaszban csak elvéve közölnek szinonimákat, de tautonimaként szintén ezek a lexémák szerepelnek. Valószínűleg a fogalom szemléleti megközelítéséből adódóan soha nem is lehetett kizárólagos megnevezése ennek a tulajdonságnak. Egymás mellett élő szavak fejezték ki a jelenség tartalmát, és mivel nem volt létfontosságú az egészen pontos elnevezés, tágabb teret kapott a beszélő nyelvi leleménye, nyelvi gazdagsága. Azt, hogy erre a fogalomra mindig is létezett elnevezés, noha nem foglaldott le rá egyetlen lexéma, az is mutatja, hogy a peremnyelvjárásokban is megtaláljuk valamelyik változatot, ugyanakkor nem tud ezekben behatolni idegen nyelvű elnevezés.

Más jellegű, de hasonlóan érdekes következtetéseket vonhatunk le a *kényes* címszóval kapcsolatban is. Egy korábbi – eddig még publikálatlan – tanulmányomban már foglalkoztam a lexéma szóföldrajzi megjelenésével, ennek tanulságát szeretném megosztani önökkel. A *kényes* lexéma alapszava a *kény*, eredetileg a *kéj* elkülönült változata. Az alapszót és származékait elsősorban az érzéki élvezettel, kedvteléssel, akarat tetszés szerinti érvényesítésével kapcsolatban használták. Napjainkban a *kénye-kedve* kifejezésben él, illetve az *önkény* összetétel ’zsarnokság, elnyomás’ jelentésében. Az alapszó és származékai között ma már nagyon elhalványult a kapcsolat. A *kényes* tulajdonságjelölő melléknév, de nem egyszerűen a *kény* + *-es* jelentésének összege, hanem jelentéssűrítő származék. A köznyelvben gyakran előforduló szó sokarcúsága a szótá-

rak jelentésmeghatározásaiban is tükröződik. Elsődleges jelentése konkrét dolog: (élő-lény) valamely külső, ártalmas hatásra érzékeny (*kényes* a hidegre); átvitt értelemben: sokra tart valamit, és nagyon vigyáz annak hibátlanságára (*kényes* a hírnevére). További jelentései eléggé szerteágazók: kifejezhet bizonyos ízlést, igényt; a tárgyak óvatos kezelését; valamilyen kellemetlen dolgot, valamint gögös viselkedést.

A szerteágazó jelentés-összefüggés legfontosabb motívumai a nyelvföldrajzi tagolódásból is kiolvashatók. Előadásom elején már utaltam a címszóhoz kapcsolódó kérdés kettősségére, nevezetesen a *kedvtelen* és *siránkozó* lexémák szinonimakénti szerepeltetésére. A térképlap igazolja is, hogy az adatközlők jelentős része vagy az egyik vagy a másik viselkedést tudta megítélni és jellemezni; néhányan általánosabb jelentésű szavakat használtak, és csak kevesen találtak olyan szót, amelyik mindkettőre érvényes. A kérdező ráadásul olyan fogalomkörre várta ezt a lexémát, amely a szótárak szerint nem tartozik annak főbb jelentései közé. A térképlapból az is kiderül, hogy a nyelvterületen mindössze 28 helyen jelenik meg a *kényes* lexéma. Így felvetődhet az a lehetőség is, hogy a nyelvterületen nem is ismerik ezt a szót. Jelen esetben ritka összehasonlításra nyílik lehetőség. A másodlagos emberi tulajdonságokat vizsgáló térképlapok között kétszer is találunk olyan címszót, amellyel adatolni tudjuk a *kényes* lexéma jelenlétét tautonimaként, illetve szinonimaként: ez a *válogató* és a *kacérkodó*. Ha a három címszó *kényes* adatait egy térképlapra írjuk, érdekes megfigyeléseket tehetünk. Az északi (a Szamos völgye és a történeti Máramaros), a keleti (moldvai) és a délnyugati peremvidéket leszámítva a nyelvterület nagy részén ismert a szó. Jelentésbeli tagoltságot is megállapíthatunk: éles izoglossza rajzolódik ki a 'kacérkodó' jelentésben használt *kényes* és a másik kettő között. A térképen látható, hogy a nyugati területen, a Berettyó és a Körösök mentén, északról délre, egészen a Marosig csakis ebben a jelentésben fordul elő.

Egy kutatópont látszólag kivételt jelent, ez Ágya (J: 1), itt a *büszke* (1304. Milyen ember az, aki sokra tartja magát, fenn hordja a fejét, lenéz másokat indokolatlanul?) címszónál hapaxként is megjelenik a lexéma. A két kérdőmondat által határolt jelentésmező azonban érintkezik. Az értelmező szótár ötödik jelentésében dölyfös, gögös, kevély a *kényes* ember. Népies használatban a ruhájával vagy szépnek vélt külsejével feltűnően tetszelegő személyt nevezik így. A választékos nyelvhasználatban a büszke, kimért, hetyke mozgású, viselkedésű embert illetik ilyen jelzővel. Nyilvánvaló, hogy az a lány kelletti magát, *kacérkodik*, aki önmagát nagyra tartja, és az az ember *büszke* magára, aki különbnek tartja magát másoknál. A 'sokra tartja magát' jelentésmozzanat adja a közös pontot a szemantikai mezők között.

Már csak azt kell eldöntenünk, melyik jelentés tekinthető elsődlegesnek. Figyelembe véve Benkő Lorándnak a jelentésfejlődések jellegéről, irányáról, azok kronológiájáról szóló véleményét (Benkő 1974: 95), az általánosabban elterjedt, a nyelvjáráson belül a tágabb területi helyzetű jelentést kell a legkorábbinak tekintenünk. Ez jelen esetben az 'ételben válogató' fogalomkör. Feltételezésemet az is megerősítheti, hogy ez pontosabb, tárgyyszerűbb jelentés, mint akár a magakellető viselkedésre vagy a túlzott érzékenységet mutató emberre utaló. A 'fizikai hatásokra érzékeny' jelentéshez képest pedig a 'lelki hatásokra érzékeny' elvontabb jelentés lehet másodlagos (kedvetlenség, siránkozás). Távlabbinak tartom az 'önnön értékeit nagyra tartó' és a 'magát

különbnek tartó', megfeleléseket, ezek leginkább a 'hírvevőre érzékeny', az előzőekhez képest speciálisabb jelentéskörbe tartoznak.

6. Vizsgálatomban igyekeztem egy fogalomkör nyelvöldrajzi és ebből következő nyelvtörténeti tanulságait levonni. Arra nem vállalkozhattam, hogy minden jelenségre magyarázatot találjak, inkább csak azokat a tényezőket kerestem, amelyek befolyásolhatták a térképlapokon megjelenő nyelvi állapotot. Az nézőpont kérdése, hogy előadásomat a történeti jelentéstan nyelvöldrajzi megközelítésének, vagy nyelvöldrajzi kérdések történeti jelentéstan magyarázatának tekintjük-e. Úgy gondolom, e nyelvészeti diszciplínák együttes alkalmazásával új összefüggésekbe helyezhetjük mind nyelvtörténeti, mind pedig szóföldrajzi ismereteinket.

IRODALOM

- Benkő Loránd 1961: Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban, *Magyar Nyelv* **57**, 401–13.
- Benkő Loránd 1967: A nyelvöldrajz tanulságai, *MTA I. Osztályának Közleményei* **24**, 29–48.
- Benkő Loránd 1974: Szempontok a jelentésfejlődések jellegének, irányának, kronológiájának megállapításához, *Nyelvtudományi Értekezések* **83**, 92–7.
- Deme László–Imre Samu szerk. 1975: *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*, Budapest, Akadémiai, 67–123.
- Galgóczi László 1973–74: Betegségneveink történetéből: bélpoklos–börpoklos, *Néprajz és Nyelvtudomány* **17–18**, 265–9.
- Imre Samu 1981: Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezéseinek típusai, *Magyar Nyelv* **77**, 1–20.
- Juhász Dezső 2000: Szójelentéstan és nyelvöldrajz, in Gecső Tamás szerk.: *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*, Budapest, Tinta Kiadó, 134–41.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Kiefer Ferenc é. n. [2000]: *Jelentéselmélet*, Budapest, Corvina Kiadó.
- Kiss Jenő 1995: *Társadalom és nyelvhasználat*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő 1999: A beszédhelyzet mint kutatási szempont a dialektológiában, *Magyar Nyelvjárások* **36**, 285–92.
- Murádin László 1969: A jelentésmező tagolása és a nyelvjárási izoglosszák. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* **13**, 301–5.

kényes

'smiorcãit, mofturos; pleurnicheur'

[1331. Milyen az a gyermek, aki mindig kedvetlen és minden semmiségért siránkozik?]

